

ОЦІННІ ОДИНИЦІ В ГАЗЕТНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано семантико-стилістичну категорію оцінності в діахронному аспекті. Визначено центральні оцінні поняття в мові періодичних видань початку ХХ ст. Здійснено диференціацію мовних засобів в плані змісту і в плані вираження. У плані змісту розглянуто позитивнооцінні та негативнооцінні семантико-стилістичні одиниці мови. У плані вираження наголошено на імпліцитній та експліцитній формі вираження оцінності. Обґрунтовано доцільність вивчення історії літературної мови не як списків зібраної суспільно-політичної лексики, а як оцінних категорій, що охоплюють найрізноманітніший мовний матеріал. Визначено функціональні оцінні функції мовних одиниць на всіх мовних рівнях. Розглянуто емоційні, експресивні, а також нейтральні мовні одиниці, які виявляють оцінність у контекстуальних умовах. Наголошено на важливості впливу екстралінгвальних чинників на зміну шкали цінностей і їх відбиття в мові періодичних видань.

Ключові слова: експліцитні одиниці, імпліцитні одиниці, негативнооцінні засоби, оцінні одиниці мови, позитивнооцінні засоби.

В статье осуществлен анализ семантико-стилистической категории оценочности в диахронном аспекте. Определены центральные оценочные понятия в языке периодических изданий начала ХХ в. Осуществлена дифференциация языковых средств в плане содержания и в плане выражения. В плане содержания рассмотрено позитивнооценочные и негативнооценочные семантико-стилистические единицы языка. В плане выражения рассмотрены имплицитная и

эксплицитная формы оценочности. Обоснована целесообразность изучения истории литературного языка не как списков собранной общественно-политической лексики, а как оценочных категорий, охватывающих разнообразный языковой материал. Определены функциональные оценочные функции языковых единиц на всех языковых уровнях. Рассмотрены эмоциональные, экспрессивные, а также нейтральные языковые единицы, которые раскрывают оценочные функции в контекстуальных условиях. Подчеркнута важность влияния экстралингвистических факторов на изменение шкалы ценностей и их отражение в языке периодических изданий.

Ключевые слова: имплицитные единицы, негативнооценочные средства, оценочные единицы языка, позитивнооценочные средства, эксплицитные единицы.

The article analyzes the semantic and stylistic categories of evaluation in the diachronic aspect. Central evaluation concepts in the language periodicals of the early XXth century are defined. Differentiation of language means in terms of content and expression is offered. Positively and negatively evaluative semantico-stylistic units of language are singled out. In terms of expression implicit and explicit forms of estimates are described. The expediency of studying the history of the literary language not as a list of political lexicon, but as an evaluation of categories, covering a diverse linguistic material. Functional evaluative functions of language units on all language levels are described. The article discovers emotional, expressive and neutral language units, which reveals the evaluation function in the context. The importance of influence of extralinguistic factors on the change in the scale of values and their reflection in the language of periodicals.

Units closely related to the specific development of literary language, socio-political and cultural conditions of society, which in Ukrainian reality is constantly changing are estimated. The article makes it clear that evaluative functions of language units in periodicals match a certain historical era. Along with the change of the value scale and its reflection in language periodicals that have

always been a powerful instrument of mass consciousness, the ideological and aesthetic principles of Ukrainian society are changing. Diachronic transformation of semantics reflects the value natural laws, regulation and artificial means of verbal expression.

The time of newspaper texts can be clearly determined according to the semantics of language units. Every certain era left its mark on the pages of Ukrainian periodicals and in consciousness of society.

Key words: explicit unit, implicit unit, language evaluative unit, negatively evaluative means, positively evaluative means.

Мова газет будь-якого періоду виразно відбиває суспільно-політичні умови, ідейні засади, історичні реалії відповідної доби. За семантичними ознаками мовних одиниць можна чітко визначити часові параметри газетного тексту.

Кінець XIX – початок XX ст. позначений активізацією національного руху, пожвавленням суспільно-політичного життя. В українській пресі названого періоду (йдеться про газети, що видавалися на Наддніпрянщині і в Галичині, причому у великих містах і в містечках) була актуальною тема національної самосвідомості, що реалізувалася в оцінних лексико-граматичних засобах мови.

Оцінність у мові преси початку XX ст. найповніше виявляється в оновленій структурі та семантиці лексичних компонентів, стилістичній маркованості синтаксичних одиниць. Функціональні можливості семантико-стилістичних засобів увиразнюють семантичне наповнення всього синтаксичного цілого. Специфіка оцінності мовних конструкцій полягає в семантичній прозорості компонентів.

Українська преса, використовуючи відносно широкий інформаційний простір, виконувала насамперед функцію формування національної свідомості.

Центральні поняття всіх передових статей *народ, нація, українці* обростали психологічною оцінною семантикою. Усі звернення були адресовані (імпліцитно позитивнооцінним поняттям) *народу, громадянам, люду, людині, молоді, синам, патріотам, українцям, усім суцям*. Саме в окличних,

спонукальних реченнях фіксувалася піднесеність національного духу: **Українці!** *Говоріть все і всюди тільки українською мовою!* (Нове слово, 08.03.1918); **Громадяне України!** *Хто з вас бажає користно послужити рідному краю, хай негайно запикується в куріні Вільного козацтва, які боронять волю України* (Нове слово, 10.03.1918); **До праці Українці!** *Перекуйте мечі на рала, відбудуйте попалені ваші оселі, учіться і трудіться під проводом ваших вибранців!* (Нове слово, 08.03.1918). Інтимізацією позначені звернення, виражені збірними іменниками у формі однини: **Люду мій, слухай!** *Коли найзавзятіший твій ворог міг би принести користь вітчизні, не вагайся годитися з ним, вибирай його виборцем, або послом.* **Люду мій, слухай!** (Вісти, 05.02.1906).

Психологічну оцінку слів *народ, українці* посилювали часто вживані в мові тодішньої преси імпліцитні мовні засоби з позитивною семантикою з інтелектуальної сфери мовомислення, зокрема прикметникові і дієприкметникові епітети – *свідомий, культурний, лояльний, освічений, мудрий, щирий, гідний, моральний, інтелектуальний*. Їхня оцінна семантика увиразнена в структурах з антитезою і стилістично маркованою часткою *чи*: *Чи ти єсть свідомий і культурний, чи може живеш і ходиш з заплющеними очима, як сліпець невидючий...* (Маяк, 30.11.1912); *Чи ж маємо ми, українці, народ інтелектуальний і мудрий, почуття національної гідности (достойнства), коли в такий час відрікаємося тільки під впливом (влянієм) незаконних домогань?* (Вільне слово, 30.08.1917).

У кінці XIX – на початку XX ст. поняття – *політичний, ідейний* мали виразну позитивнооцінну семантику і відповідали значенням слів ‘моральний’, ‘розумний’, ‘добрий’, напр.: *Добре людині, коли в неї зійшло зерно розуму, доброї волі, поваги до себе, і є в його добрий Бог. Про такого чоловіка ми кажемо, що він політичний, ідейний* (Маяк, 02.01.1912).

Прикметникові позитивнооцінні означення *найлояльний, культурний, щирий, гостинний* та виразно негативнооцінні експресивні іменники *індивідуаліст, ледащо* в поєднанні з

емоційними прикметниками – показові штрихи до окреслення національної ментальності: *Наш брат українець завжди був дуже великим індивідуалістом і добреньким ледащом* (Громада, 06.06.1919); *Розуміється, що правительство дуже добре знає, що політичного Українського антідержавного руху нема й сліду, що Український народ як нація, є найлояльній, і що Український рух є наскрізь культурний – без усякої домішки політичного сепаратизму* (Сніп, 21.01.1912).

Типовим для мови того часу було вживання дієслів із семантикою творення, руху, а також на позначення розумової діяльності, які посилювали імпліцитну позитивнооцінну семантику понять *народ, українці: будьте, орієнтуйтеся, борітеся, слухай, говоріть, дивітеся, стримуйте, служіть, ідіть, несіть*. Слова з інтелектуальної сфери мовомислення були основним засобом вираження оцінки на початку ХХ ст. Їхнє виразне аксіологічне навантаження відчутнє і в імперативному оформленні безпідметових означено-особових парцельованих речень, напр.: ***Будьте людьми, стримуйте*** один одного, *не беріть гріха на душу!* (Громада, 06.06.1919); ***Орієнтуйтеся*** на свій нарід, ***дивіться*** тільки на його одного... ***Орієнтуйтеся*** на серце народне, ***борітеся*** за волю і незалежність... (Громада, 06.06.1919).

Виразну психологічну позитивну оцінку містили дієслова з семантикою результативності та віддієслівні іменники, що зберігають вихідне значення дієслова: *народ росте, живе, розвивається, здобуває правди, свободи, самореалізовується*, відповідно утверджуються і його атрибути, передусім – мова, напр.: *Виходячи з самісінької глибини народнього життя, народньої душі, мова росте, розвивається поруч з тим, як росте й розвивається народ і його культура взагалі* (Чорноморець, 17.09.1917); *Перебувши большевицьку бурю, український народ самореалізовується, всіми силами приступає до утвердження своєї власти на своїй власній землі* (Нове слово, 08.03.1918); *Через самопоміч люде здобувають кращого собі ладу і правди, свободи – говорити рідною мовою* (Маяк, 21.09.1912).

Одна з найхарактерніших ознак мови публіцистичного стилю поч. ХХ ст. – майже повна відсутність заперечних синтаксичних конструкцій. Відбувалося утвердження цінностей доби шляхом переконання у правильності пропагованих ідей. Інформаційний матеріал був покликаний підняти хвилю національно-визвольного руху, утвердити духовні, моральні й християнські ідеали. На сторінках преси представлені здебільшого оптимістичні настрої суспільства, що прочитуються у стверджувальних дієслівних конструкціях, оформлених як парцельовані структури складного синтаксичного цілого: *І настане мир, окуплений кров'ю. І стане нове житє, на руїнах української землі. І буде пам'ять про нас в наших дітей і внуків, і правнуків. Не занастимо ми свою долю в історичній добі. Ми виборемо собі належне місце, серед народів оружною рукою* (Буковина, 15.01.1916); *І підемо дальше походом, завдамо свіжі удари ворогам, доки не спам'ятаються* (Маяк, 15.01.1916); *Ми повинні також рішуче сказати свою волю, ми повинні всіми засобами твердо домагатися своїх прав* (Прилуцька думка, 17.03.1914).

Публіцистичний стиль був позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців. А художньо-сміслові відтворення історії народу відбувається через емоційне сприйняття, осмислення поняття «Україна» [2, с. 19]. Експліцитну психологічну позитивну оцінку містили порівняння, які були зрозумілими для українців. Боротьба за національну ідею порівнювалася з важкою хліборобською працею, здобутки – *зі щирим збіжжям, із важкими жнивими*, а воля народу з найдорожчим – *хлібом. Колоски* в мові преси стають символом важкого життя народу, невід'ємною частиною якого є власна держава (пор.: у фольклорі збирання колосків мало негативну оцінку людської долі): *Не лехко набрати на цілий сніп щирого збіжжя. Важкі наші жнива й тяжко збірати колоски* (Сніп, 14.01.1912).

Позитивнооцінну семантику увиразнювали експліцитні мовні засоби з естетичної сфери мовомислення. Прагнення українців до волі, до незалежності *зачіпало струни почуттів, проникало в*

душу, його називали *музикою, співом, життям*. Оцінку посилювали експресивно конотовані синонімічні ряди, напр.: *музику* (прагнення) українського народу називали *різкою, оглушаючою, бадьорою, живою, новою: Різка, оглушаюча, а разом бадьора, повна віри в свою провість і в свою перемогу ся нова музика українського народу* (Сніп, 28.01.1912).

Естетична емоційна оцінка виразно контрастувала в контекстах, які містили інформацію про військові події: *3-за туманів, 3-за диму гарматного виринає й новий рік-немовлятко* (Гасло, 31.12.1915).

Щоб досягти мети – національного розвитку, треба було піднести дух, який часто ідентифікували з *моральним примусом, здоровою непідкупною громадською опінією* (експліцитні позитивнооцінні словосполучення), напр.: *Майбутність народу, який не має своєї держави, лежить у сильному розвигті духу – морального примусу, в здоровій непідкупній громадській опінії, яка змушує до виконування громадських обов'язків тих, хто сам не доріс до почуття їх обов'язковости* (Маяк, 02.01.1912).

До центральних позитивних образів початку ХХ ст. належить постать Т. Шевченка, який був символом нації й державності. Його ідеями, думками, образами були наповнені майже всі передові статті: *Справедливо можна сказати, що Шевченко – найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація* (Сніп, 09.02.1912); *Та рівночасно Шевченко – символ української нації* (Нове слово, 10.03.1918).

У пресі початку ХХ ст. систематично порушувалися питання культури мови, мовної політики. Українська мова була репрезентована як самостійна і самодостатня, тобто така, що може задовольнити всі сфери суспільного життя. Публіцистичний стиль відбивав прагнення усієї інтелігенції – унормувати, викристалізувати єдині літературні зразки: *Кожен культурний народ має мову літературну, се мова, яка цілком задовольняє всім потребам інтелігентної людини* (Вільне слово, 24.06.1917); *Коли б їм сказати, що і найкрасша з лиця дівчина, коли вона не мита і розхрістана і в подертих лахах, не буде виглядати гарно, то се вони зрозуміють, але скажи їм, що так*

само і гарну думку треба одягнути у слова, щоби подобалася, то сего вони не зрозуміють (Буковина, 07.01.1916).

Основною сферою реалізації мовної політики на початку ХХ ст. була освіта. Чимало статей у тодішній пресі присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: ... *спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати* (Маяк, 02.01.1912). Негативно оцінювалося залучення до сфери освіти учителів-іноземців, адже вони не могли та й не хотіли навчати дітей шанувати свою мову й культуру: *В нас і школа, і в москалях інтелігенція – пройдохи – все викориняє пошану до наших національних святоців* (Громада, 02.01.1915). Негативну оцінку тенденції до зросійщення шкіл увиразнювали цитати мовою-оригіналу: *Тоді б наука краще вдавалася, селянські діти не дичавіли б і не нівечила б їхні молоді душі теперішня «обрусительна» школа – оте «странное мѣсто» в нашому красєвому, українському житті* (Нове слово, 02.01.1914).

Мовні питання розглядалися на сторінках усіх регіональних видань. Участь у дискусії брали відомі мовознавці й культурні діячі: А. Кримський, М. Левицький, М. Пилипович, Л. Мартович, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко. «Корисною ця дискусія була вже тим, що вона привертала увагу всієї інтелігенції до проблем вироблення єдиних норм, консолідації українського простору. Редактори, дописувачі газет були єдині в тому, що підґрунтям літературної мови може бути лише народнорозмовна стихія» [3, с. 19–45]. Стрижневими позитивнооцінними семантичними компонентами в мовних дискусіях були означення *рідний, народний, свій, зрозумілий*, напр.: *До Котляревського не тільки що літературної, но і мови своєї народньої ніде не вживали, тільки один народ не забував її* (Вільне слово, 24.06.1917); *Слова, вироблені на рідному ґрунті, потрібні і для нашої літературної мови. Пройде час і ці слова будуть рідними, зрозумілішими, своїми, а коли вони невдалі, то самі собою одпадутъ* (Чорноморець, 16.09.1919).

Негативно оцінювалося на сторінках преси все, що перешкоджало розвитку української ідеї, побудові власної держави. Імплицитну психологічну оцінку передають іменники, що називають різноманітні перешкоди в житті українського народу (*утиски, перетики, обмеження*): *Українці зазнають всяких **утисків** національних; нас залічено на своїй предковичній землі до «інородців»; нам ставлять **перетики та обмеження** всякі* (Маяк, 12.03.1912).

На означення політики Росії вживалися експліцитні негативнооцінні метонімічні конструкції. Негативну оцінку посилювали епітети з народнорозмовної мови, за якими впізнаємо відомі образи Т. Шевченка: *Російські тюрми та неісходима, студена Сибір заповнена найкрасшими нашими синами, а дома гуляла по наших полі чужа нагайка і кірвавила народ до кости* (Буковина, 07.01.1916). Такі приклади демонструють психологічну оцінку, закарбовану у свідомості народу.

Психологічну оцінку політики російського царського уряду передавали експліцитні метафоричні конструкції – трансформовані образи, негативну оцінку яких посилювали емоційно-оцінні дієслова. Семантика таких мовних одиниць увиразнювалася в парцельованих складних синтаксичних конструкціях: *Гайдамако! Борись за волю свою і рідних своїх, бо як сотні літ тому, так і тепер тільки ти боротися можеш. Як сотні літ тому, так і тепер твоя палка душа не бачить, що на твоїх могутніх грудях вкублилась люта змія і наплодила гадів, що тепер пожирають рідних твоїх... Дави, души, ріж, коли і загалду неси гадам цим!* (Громада, 07.06.1919).

Негативну оцінку російського імперіалізму розкривали контексти з антитезою: *Не видатну зовсім ролю грає, «це **сьома держава**», а часто й густо є тим «**вовчим м'ясом**» у живому українському організмові, яке зовсім не спричиняється до розвитку краю й народу* (Маяк, 13.03.1912); *Хвиля повстання проти чужерідного імперіалізму північних «насаждателей» з кожною хвилиною все більш та більш починає захоплювати ті місцевості, де лише вчора панували **свавільство і кайдани***.

Визвольний рух – це шлях до волі, національного розвитку і побудови власної держави (Гасло, 7.06.1919).

Стилістичну функцію увиразнення негативної оцінки, зокрема революції 1917 року, виконували книжні слова: *Революція була немов би землетрясінням, яке в цій будівлі з трудом довершуваний через сотні літ, поробила безлад і знищення українського народу* (Наша справа, 10.03.1918).

Доба зберігала нерозривний зв'язок мови публіцистичного стилю з народнорозмовною стихією. Імплицитні експресивні слова, словосполучення з народної мови посилювали негативну психологічну оцінку національного пригнічення і бездіяльності: *Як побудемо у темному льоху (погребі), то такий милий, такий необхідний стає світ, що й сказати не можна. Отак і в житті. Поки спить народ і національна свідомість його не торкнулась, то й терпить він і темряву, і недолю, і кривду* (Гасло, 31.12.1915).

У мові періодичних видань початку ХХ ст. переважала позитивна оцінка (84 % від усіх аксіологічних мовних засобів). Імплицитну позитивну оцінку передавали мовні одиниці на позначення інтелектуальної, естетичної сфери мовомислення. Експресивні засоби містили імплицитну й експліцитну оцінну семантику передусім на позначення негативних проявів російського імперіалізму на тлі національно-визвольних подій.

Семантико-стилістичні функції мовних одиниць розкриваються в контексті і закономірно відбивають шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

Бібліографічні посилання

1. Єрмоленко С. Я. Експресивність / С. Я. Єрмоленко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : 2000. – С. 156–157.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
3. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. :

Наук. думка 1970. – 303 с.

4. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Л. : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
5. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К., 1984. – 167 с.
6. Heller A. A World in which humanity is home / A. A. Heller // A Radical Philosphi. – New York : Oxford, 1984. – P. 134–192.